

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНИМИ ТИПАМИ ЗВ'ЯЗКУ В ПОВІСТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ „ЦАРІВНА”

У статті проаналізовано граматичні різновиди складних речень з недиференційованими типами зв'язку у повісті Ольги Кобилянської „Царівна”, які становлять перехідні типи як між паратактичними і гіпотактичними складними реченнями, так і в межах гіпотактичних відношень.

Ключові слова: складні речення, недиференційовані типи зв'язку, семантико-синтаксичні відношення, співвідносна синтаксема, опорний предикат.

Михайло Ковальчук

Сложные предложения с недифференцированными типами связи в повести Ольги Кобилянской „Царевна”

В статье анализируются грамматические разновидности сложных предложений с недифференцированными типами связи в повести Ольги Кобилянской „Царевна”, которые являются переходными явлениями как между паратактическими и гипотактическими сложными предложениями, так и в пределах гипотактических предложений.

Ключевые слова: сложные предложения, недифференцированные типы связи, семантико-синтаксические отношения, соотносительная синтаксема, опорный предикат.

Mykhailo Kovalchuk

Compound sentences with undifferentiated types of connection in the tale „Tsarivna” by Olha Kobylyanska

The grammar variety of compound sentences with undifferentiated types of connection in the tale “Tsarivna” by Olha Kobylyanska has been analysed in this article. They make transitive types both between paratactful and hypotactful compound sentences and within hypotactful relationship.

Key words: compound sentences, complex sentences, undifferentiated types of connection, semantic-syntactic relation, correlative syntagma, base predicate.

Самобутність творчого стилю Ольги Кобилянської проявляється у застосуванні різноманітних виражальних засобів, зокрема вживанні мовних одиниць, які важко піддаються однозначному трактуванню і становлять перехідні різновиди в межах відповідних класифікаційних типологій. Різноаспектний аналіз текстів окремих творів письменниці дає можливість простежити застосування складних конструкцій, синтаксичні засоби яких не дають можливості ідентифікувати зв'язок між предикативними компонентами відповідно до наявних типів синтаксичного зв'язку у складному реченні. Ці поліпредикативні структури, що в сучасному мовознавстві кваліфікуються як складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком [6, с. 737; 4, с. 349], мають цілком виражені семантико-синтаксичні відношення і потребують системного всебічного аналізу поряд з іншими синтаксичними одиницями. Теоретичним підґрунтям зазначеного положення стало, зокрема, виділення складних речень з недиференційованими типами зв'язку в монографічному дослідженні староукраїнської безсполучниковості [1, с. 18]. Нами проаналізовано достатньо представлені у повісті Ольги Кобилянської „Царівна” поліпредикативні структури, у яких семантико-синтаксичні відношення між компонентами дають підстави кваліфікувати їх як складні речення з недиференційованими типами зв'язку. До таких одиниць було віднесено речення з єднально-означальною семантикою, речення з відносно-репродуктивною семантикою та речення із значенням пояснення [Див. 10, с. 7]. Аналізовані синтаксичні одиниці, характеризуючись відповідними структурно-семантичними особливостями, виявляють різний ступінь перехідності щодо наявних різновидів синтаксичного зв'язку між компонентами складного речення.

Складні речення із єднально-означальною семантикою визначались як паратактичні підрядні [12, с. 251], паратактичні означальні [1, с. 18], як структури, що мають ознаки сурядності і підрядності [14, с. 415; 6, с. 737], граматично співвідносились із сполучниковими підрядними означальними структурами [3, с. 546; 2, с. 117]. Виділившись на певному історичному етапі із сурядних єднально-доповнювальних конструкцій, складні єднально-означальні речення виявляють тенденцію до граматичного підпорядкування постпозитивного компонента із співвідносним займенником компоненту препозитивному, в якому міститься співвідносне опорне слово субстантивного типу. Основою виділення структурно-семантичних різновидів єднально-означальних речень є граматичні розряди співвідносних постпозитивних займенників, які, взаємодіючи з опорним субстантивом у попередній частині, граматично спрямовують до цього опорного слова весь постпозитивний компонент. Так, серед виявлених в аналізованій повісті єднально-означальних

речень виділяються структури із співвідносним особовим займенником, який граматично співвідноситься з опорним субстантивом – суб'єктом або об'єктом дії препозитивного предиката і в постпозиції виконує ту ж саму функцію (співвідносні синтаксеми виділено – М. К.): *Про мою тайну знає лише панна Марія, вона годиться з моїм поступуванням і додає мені відваги* [9, с. 133]; *Тут (говорили) не ходить нікому о тих кілька безвартісних речей, без них жили, славити бога, стільки часу та будуть жити і далі* [9, с. 224]. Акцентована позиція опорного субстантива (безпосередньо перед співвідносним займенником) у цих конструкціях увиразнює означальні відношення між компонентами, оскільки чітко простежується граматичне узгодження займенника і субстантива. Натомість у реченнях, у яких препозитивний опорний субстантив займає дистантну позицію щодо співвідносного займенника, домінують єднально-перелічувальні відношення: *...я йду в місто і хотів спитати, чи у вас нема також яких орудок; залагодив би їх, може при тій нагоді* [9, с. 180]; *Щоправда, тому було винно почасти і її становище в суспільстві, воно паралізувало її вартість* [9, с. 267].

У повісті виявлено також єднально-означальні конструкції з імпліцитним співвідносним займенником: *Одного разу було в нашій городі занятих більше робітників: копали ставок* [9, с. 172]; *То її посестри і браття, говорять її мовою і належать до тої самої матері, що вона.* [9, с. 284]; *Пізнала я сина пані Марко, пробував у нас щось шість неділь* [9, с. 167]. Можливість підстановки у таких структурах як притаманних безсполучниковості особового чи вказівного займенників (відповідно вони, він – ті, той), так і притаманних сполучниковому підрядному означальному зв'язку відносних займенників (які, який) також є підтвердженням того, що вони становлять перехідні типи між паратактичними складними реченнями з сурядними єднальними відношеннями та гіпотактичними складними реченнями з підрядними означальними відношеннями.

Представлений аналіз наявних у повісті складних речень із єднально-означальною семантикою дає підстави кваліфікувати їх як речення з недиференційованим типом зв'язку, перехідним між паратакисом і гіпотакисом.

У синтаксисі східнослов'янських мов складні речення із співвідсною синтаксемою у постпозитивному компоненті розумілись по-різному: як безсполучникові складні речення, у яких друга частина має коментуюче, роз'яснююче значення, дещо відмінні від пояснювальних речень [5, с. 189]; як різновид безсполучникових пояснювальних речень [7, с. 80], як безсполучникові складні речення, другий компонент яких означає рему вислову і починається словами: *це, те, ось, то, от, такий, тут, там, тоді, так* та ін. [8, с. 263]. Аналізовані нами конструкції такого типу визначено як складні речення з відносно-репродуктивною семантикою. До них належать поліпредикативні структури, які об'єднуються на основі недиференційованого типу синтаксичного зв'язку, перехідного між паратактичними і гіпотактичними складними реченнями. При цьому семантико-синтаксичні відношення між компонентами виражаються через граматичну спрямованість постпозитивного компонента на препозитивний. У зіставленні, наприклад, з пояснювальними складними реченнями, у яких визначальною є граматична роль опорної лексеми, у конструкціях з відносно-репродуктивною семантикою постпозитивний компонент (якийсь його елемент) через вказівну синтаксему семантично спрямовується на весь препозитивний компонент, а не на опорне слово. Тобто семантична спрямованість постпозитивного компонента на препозитивний, їх граматична співвіднесеність у складних відносно-репродуктивних реченнях має загальний і розчленований характер.

Виявлені й проаналізовані у повісті "Царівна" складні речення з відносно-репродуктивною семантикою можна поділити на відповідні різновиди за загальним семантико-синтаксичним спрямуванням відношень між компонентами. З-поміж складних речень зазначеної семантики достатньо представлених структури, у постпозитивному компоненті яких наявні синтаксеми – вказівні займенники, що семантично співвідносяться із ситуацією у препозитивному компоненті. Такі конструкції визначаються як відносно-репродуктивні складні речення, оскільки вказівна лексема у постпозитивному компоненті сприяє оформленню відносного розчленованого зв'язку між компонентами. При цьому частини складного речення не перебувають у відношеннях односпрямованої граматичної залежності, адже вказівне слово семантично спрямоване на весь препозитивний компонент: *Могла би іти, доки би з томи не повалилася, то не викликало би в нічиім серці жалю* [9, с. 283]; *Я не була йому байдужною, це помітила я відразу* [9, с. 165]. Семантико-синтаксична співвіднесеність з усім препозитивним компонентом зумовлює спеціалізацію вказівного слова у вираженні синтаксичного зв'язку, водночас цей вказівний елемент відноситься до дії постпозитивного предиката і виконує у постпозитивному компоненті відповідну синтаксичну функцію – виступає

переважно об'єктом дії: –*У нас числиться один освічений чоловік за двох-трьох – не забувайте й цього!* [9, с. 140]; ...*він лихвар, поганий, скупий чоловік; про те* натякнула мені панна Марія сама в одній гіркій хвилині [9, с. 80]; рідше – суб'єктом дії: *Впрочім, я чула в собі силу і тому пішла, чи то було неправо?* [9, с. 276].

Із проаналізованими безсполучниковими відносно-репродуктивними реченнями граматично співвідносними і функціонально тотожними виступають виявлені в повісті складні структури, у яких роль співвідносної з препозитивним компонентом вказівної лексеми виконує відносний займенник *що* із відповідною синтаксичною спеціалізацією у постпозитивній частині: *Її спосіб оповідання викликав в мене жаль до неї, чого я їй ніколи не забуду* [9, с. 46]; ...*він чоловік наскрізь інтелігентний і чесний, наскрізь аристократ у чувствах і чоловіколюбцеь, що* якраз про Орядина не могла я з певністю сказати [9, с. 198]. Конструкції такого типу на сучасному етапі розглядаються серед сполучникових речень “неприслівного відносного зв'язку” [8, с. 201] і визначаються як складнопідрядні відносно-репродуктивні речення [13, с. 594]. Хоча відносний займенник в таких структурах виступає спеціалізованим граматичним індексом (є сполучним словом), проте його семантична спрямованість на весь препозитивний компонент, а не на одне слово, семантико-синтаксична незумовленість дій в обох частинах не дозволяє однозначно кваліфікувати відносно-репродуктивні складні речення як структури з підрядним зв'язком. В наведених вище відносно-репродуктивних реченнях відносний займенник, співвідносячись із препозитивною частиною, у постпозитивній частині переважно виступає прямим об'єктом дії – і в цьому проявляються деякі граматичні ознаки зворотного підрядного зв'язку із з'ясувальними відношеннями. Аналогічні синтаксичні функції об'єкта дії притаманні і співвідносним вказівним займенникам у безсполучникових відносно-репродуктивних реченнях (див. попередні приклади). В окремих конструкціях аналізованого типу відповідні форми займенника *що* зумовлюють домінування інших семантико-синтаксичних відношень, наприклад, приєднувальних: *Балакалось між іншим о деяких знайомих і мимоволі перейшла бесіда на мене, причім* він довідаєся о моїх заручинах з Лорденом [9, с. 105]. Через співвідносні прислівники накладається значення способу дії: –*Це те саме, що взяти пістоль і покалічитись навіки – так* на мою думку [9, с. 88]; – *Годі, душко, годі, чого іритуватися?* – *втихомирював вуйко спокійно, як це* було в нього в звичаю [9, с. 26].

Проаналізовані у повісті „Царівна” і безсполучникові, і сполучникові конструкції з відносно-репродуктивною семантикою, виявляючи граматичні ознаки паратактичних і гіпотактичних відношень між компонентами, виступають як функціонально ідентичні синтаксичні одиниці і загалом складають стійкі типи складних речень у сучасній українській мові.

Складні речення із значенням пояснення спочатку трактувались як складнопідрядні структури [11, с. 432]. Українські синтаксисти окремо виділяють сполучникові складносурядні речення із пояснювальним значенням, а також безсполучникові комунікати із пояснювальним значенням [13, с. 625; с. 655]. Проведений нами аналіз виявлених у повісті “Царівна” пояснювальних структур засвідчує, що і безсполучникові, і сполучникові конструкції вказаної семантики є граматично співвідносними і функціонально тотожними, тому і ті, і ті одиниці підлягають комплексному синтаксичному аналізу в межах одного структурно-семантичного типу. Граматичні різновиди складних пояснювальних речень визначаються на основі наявності двох або більше предикативних частин, які семантико-граматично взаємодіють через пояснювальну спрямованість постпозитивного компонента на пояснюване опорне слово у препозитивному компоненті. При цьому для пояснювальних складних речень характерне ступеневе комунікативне членування: ремою препозитивного компонента є опорна лексема у складі предиката, яка конкретизується у постпозитивному компоненті і стосовно нього в же виступає темою. Залежно від граматичних засобів вираження опорних слів, які визначають провалентну синтаксичну позицію і на які спрямована пояснювальна семантика постпозитивного компонента, аналізовані в повісті „Царівна” складні речення з пояснювальною семантикою поділяються на і семантико-граматичні різновиди: 1) речення з поясненням ознаки дії опорного предиката, 2) речення з поясненням суб'єкта дії опорного предиката, 3) речення з поясненням об'єкта дії опорного предиката.

У пояснювальних конструкціях першого граматичного різновиду постпозитивний пояснювальний компонент семантико-граматично спрямований на конкретизацію якісної чи кількісної ознаки дії предиката препозитивного компонента. При цьому дія опорного предиката може бути означеною: – *Ми з Орядином ... розуміли глибоко* одного; *ми мали однакові погляди майже* під кожним взглядом [9, с. 95]; або ж неозначеною: *Воно склалося так:* від кількох днів пробуває у

нас один товариш вуйків, професор з Р., на ім'я Лорден [9, с. 50]. Виділені вказівні слова і конкретизатори, вказуючи на спосіб дії препозитивного предиката і семантично впливаючи на нього, зумовлюють відповідну пояснювальну семантику.

У реченнях з поясненням формального суб'єкта дії опорного предиката відповідна синтаксема семантико-граматично конкретизується в наступному пояснювальному компоненті: *Мене обняла нетерпеливість, туга; я сміюся сльозами, а плачу радістю... перенятим плачем!* [9, с. 50]; *В нім є щось, він інтелігентний, бистроумний і гарний!* [9, с. 132]. На пояснювальну семантику в таких реченнях накладаються додаткові означальні та з'ясувальні відношення, а також значення причини, наслідку, які відмежовують їх від складних речень з однобічним підрядним зв'язком.

У реченнях третього граматичного різновиду провалентна синтаксична позиція і пояснювальна семантика визначається об'єктом дії опорного предиката: *...лиш одного на світі хотіла би я дізнатися, а то, як йому взагалі ведеться.* [9, с. 87]; – *Последній рік лишив на тобі якись сліди; ти – даруй вже за мою одвертість – схудла й споганіла!* [9, с. 94] У таких структурах в межах препозитивного компонента об'єкт щодо предиката виконує з'ясувальну функцію, але саме на нього спрямовується пояснювальна семантика постпозитивного компонента. Таким чином, об'єкт виступає проміжною, але найважливішою ланкою ступеневого членування складного речення, оскільки є формальним засобом структурно-семантичної ідентифікації конструкцій цього граматичного різновиду.

Проаналізовані у повісті „Царівна” складні пояснювальні речення мають ознаки граматичної залежності, що проявляються у двоякому граматичному вираженні. Фіксована позиція пояснювального компонента, його граматична спрямованість насамперед на опорне слово в препозитивному компоненті наближує ці структури до підрядних з'ясувальних. Водночас значення опорного слова у пояснювальних реченнях більш широке – тут можуть накладатися додаткові значення причини, наслідку, міри, притаманні структурам із двоспрямованою граматичною залежністю. На основі представленого аналізу складні конструкції із значенням пояснення кваліфікуються як складні речення з недиференційованим типом зв'язку, що позначають граматичну перехідність між підрядністю і дворядністю в межах гіпотактичних відношень між предикативними компонентами.

Таким чином, виявлені та проаналізовані у повісті Ольги Кобилянської „Царівна” складні речення з недиференційованими типами зв'язку характеризуються різним ступенем перехідності щодо наявних типів синтаксичного зв'язку. Подальші мовні дослідження художніх текстів Ольги Кобилянської, зокрема і на рівні синтаксису, сприятимуть формуванню цілісної системи різноаспектного наукового аналізу творчого стилю письменниці, виявленню його оригінальності й неповторності.

Література

1. Барчук В.М. Складні безсполучникові речення в староукраїнській мові : автореф. дис... канд. філол. наук / В. Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – 19 с.
2. Борковский В. И. Бессоюзные сложные предложения, сопоставляемые со сложноподчиненными / В. И. Борковский. – М. : Наука, 1972. – 157 с.
3. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского литературного языка. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1994. – 368 с.
5. Вопросы синтаксиса русского языка : Сб. статей. – Ростов-на-Дону, 1971.
6. Грамматика современного русского языка / [Отв. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
7. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків, 1980. – 152 с.
8. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / Марія Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
9. Кобилянська О. Ю. Твори: В 2-х т. – Т. 1. / Ольга Кобилянська – К.: Дніпро, 1983. – 495 с.
10. Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в староукраїнській мові : автореф. дис... канд. філол. наук / М. Ковальчук. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
11. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1933. – 511 с.
12. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3.
13. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
14. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис [За заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.